

---

*Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entscheidungsbildung und Verwirklichung.* Herausgegeben von Eberhard Jäckel und Jürgen Rohwer. Stuttgart 1985, 246 str.

---

Nacionalsocialistična »židovska politika«, ki je med drugo svetovno vojno kulminirala v enem od največjih in sistematičnih množičnih pomorov v vsej zgodovini, je bila po 1945 obravnavana iz različnih specialnih in samovoljnih vidikov. Če je šlo v začetku predvsem samo za rekonstrukcijo zunanjega poteka tega končno nepredstavljivo grozljivega dogajanja in njegovega mrzkega povezovanja, je raziskovanje vendar že zgodaj skušalo poglobljeno utemeljiti kompleks uničenja večjega dela evropskih Židov, ki so ga zagrešili nacionalisti.

Nedvomno pomemben rezultat teh prizadevanj se kaže v tem, da so renomirani znanstveniki, kot recimo Eberhard Jäckel, Andreas Hillgruber in Klaus Hildebrand, posredovali spoznanje (tudi zaradi dejstva, da doslej ni bilo mogoče dobiti pisnega dokaza o Hitlerjevemu ukazu za genocid nad Židi), ki ga sicer na mednarodni ravni praktično nikjer niso imeli za vprašljivega, da je bil Führer pri začetku »dokončne rešitve židovskega vprašanja« v letu 1941 aktivno udeležen kot indicirajoča, gonilna in odločilna sila, potem ko je fizično uničenje Židov v dvajsetih letih predvidel kot končni cilj. Temu nasprotno nekateri menijo, kot strokovnjak za sodobno zgodovino Uwe Dietrich Adam in (za njim) predvsem znani zgodovinar iz Bochuma Hans Mommsen, da naj Hitler pri množičnem uničenju Židov ne bi bil forsirajoče dejaven, da potemtakem pri njihovi likvidaciji od 1941 na noben način ni bil osrednja figura, ampak je deloval le kot veličina, ki zato ni imela nič drugega kot funkcionalni pomen, ker je bila zaradi kompleksne institucionalne strukture Tretjega rajha vpletena v sklop, ki je od njegove strani — kot posledica nepretrganih rivalizacij med različnimi nacionalsocialističnimi akterji in uredbami, vodila do stalno rastoče nekontrolirane dinamike, celo do napredujoče kumulativne radikalizacije. V tesni zvezi s tem stališčem je samo nebitveno manj decidirano formulirana teza direktorja Instituta für Zeitgeschichte v Münchnu Martina Broszata, po kateri ni gledati napredujočega iztrebljanja Židov v Evropi s strani nacionalsocialistov izključno kot realizacijo neke rasnopolitične dogme, ki jo je v programatičnem smislu utrdil Führer v dvajsetih letih, ampak vsaj kot rezultat daljnosežno improviziranih odločitev in ukrepov, pogojenih v času in situacijah.

V ozadju te, seveda prisiljeno le grobo skicirane kontroverze med tako imenovanimi internacionalisti in dozdevnimi funkcionalisti, so tri institucije — zgodovinski inštitut univerze v Stuttgartu, tamkajšnja Biblioteka za sodobno zgodovino in komite ZR Nemčije v mednarodnem združenju za zgodovino druge svetovne vojne — priredili znanstveni simpozij od 3. do 5. maja 1984 v baden-württemberskem deželnem glavnem mestu, ki je v zadnjem desetletju vedno pogosteje postalo prireditelj tudi pomembnejših mednarodnih kongresov zgodovinarjev, o temi Pomor Židov v Evropi v drugi svetovni vojni — sklep in uresničenje. Tega zborovanja, ki so ga v imenu naštetih institucij pripravili in vodili Eberhard Jäckel, Jürgen Rohwer in Andreas Hillgruber, so se udeležili kot odlični poznavalci znani zgodovinarji, ne samo iz ZR Nemčije, ampak tudi iz Izraela, ZDA, VB, Poljske in NDR. Njihovi referati in diskusijski prispevki, ki so v pričujočem zvezku izšli deloma razširjeni, deloma skrajšani,

vsekakor pa predelani, obravnavajo tako številna vprašanja o obravnavani tematiki, da se ne moremo kaj, da ne bi iz množice izbrali nekaterih problemov, v katerih so spoznanja in rezultati, toda tudi nasprotja tega znanstvenega sestanka bolj ali manj prišla do izraza in so se zaradi tega v nekaterih prispevkih pokazala za vredna obsežnejšega navajanja.

V uvodnem referatu o »Entschlussbildung« kot zgodovinskem problemu je Jäckel, ki sicer zaradi svojih tehtnih del o Hitlerju in njegovem času uživa tudi mednarodno reputacijo, pojasnil, da tematika simpozija ni v prikazovanju recimo širokega polja antisemitizma, preganjanja Židov v Nemčiji po letu 1933 ali pobijanja Poljakov po letu 1939, pač pa je zanimanje simpozija bolj veljalo poteku premišljenega in sistematičnega pomora, kar so počenjali organi nemške vlade, torej »pomoru Židov v Evropi v času 1941 do 1945«, to je »tistemu dogajanju, ki je zaradi svoje enkratnosti v zgodovini človeštva kot trajna značilnost« druge svetovne vojne »morda ostal najdlje v spominu«. Nato se je referent usmeril v rekonstrukcijo poti od dokončne odločitve k uresničitvi kot pravem predmetu simpozija.

Pri tem se Jäckel, ki bo nota bene v kratkem izdal knjigo o Hitlerjevi vladavini, »Udejanjenje pogleda na svet«, ni ukvarjal z ravno tako nesmiselno kot netočno trditvijo, ki jo vedno znova zastopa David Irving, namreč da Hitler o množičnem pomoru Židov vsaj dolgo časa ni nič vedel. V oceni očitnih znamenj specifičnega položaja virov o tej tematiki je prišel do gotovo utemeljene domneve, da dolgo iskanega Hitlerjevega ukaza o uničenju Židov sploh ni v pisani obliki, ampak je bil izrečen ustno. Sicer res spretno formulirano domnevo je končno, kot rezultat ostroumno postavljenega metodičnega prepričanja, izrazil v »delovni hipotezi«, ki je nedvomno korektna, pri tem pa tudi diferencirana in se glasi: Če so bile informacije in instrukcije na najvišji vodstveni ravni dane samo ustno, potemtako vsi pisani dokumenti na tej ravni niso bili namenjeni za sporočanje prejemnikom, ampak so bili vedno namenjeni tretjim, ki so se do prejemnikov vedno morali na takšen ali drugačen način legitimirati. Razlikovati bi morali med ustno danem, razloženem, morda samo namignjenemu maksimumu, za tiste, ki so to hoteli in med pisnim uradnim minimumom utemeljitve za tiste, ki so se zoperstavljali ali oklevali.

Podobno kot za Jäckla, tudi za v Tel Avivu delujočega zgodovinarja Saula Friedländerja praktično ni dvoma, da je Hitler »enkrat poleti 1941 dal ustni ukaz za popolno iztrebljanje Židov v Evropi, in da je ta ukaz mogoče tekoče slediti in nanj lahko od primera do primera naletimo«. Seveda se izraelski raziskovalec ni ustavil samo pri pojasnjevanju tega vprašanja. V njegovem predavanju o temi Od antisemitizma do uničenja Židov mu gre predvsem za historografsko študijo o nacionalsocialistični židovski politiki, ki naj ponudi, tudi kot predpostavko, poskus lastne interpretacije nacionalnega socializma.

Njegova, v predvidno premišljeni argumentaciji izvedena, prizadevanja, da bi dognal v Hitlerjevem sovraštvu do Židov antisemitizem in židovsko politiko kot substancialno veličino nacionalnega socializma, bi se dala povedati v treh bistvenih poskusih celovite pojasnitve: razlago, ki vidi v nacionalnem socializmu predvsem rezultat posebnega nemškega razvoja, mnenje, da je treba uvrstiti nacionalni socializem v širšo kategorijo fašizma, ki ga zastopa predvsem Ernest Nolte in končno interpretacijo, ki jo posebno brani Karl Dietrich Bracher, da

naj se smatra nacionalsocializem za varianto totalitarizma: Vse tri posplošene hermenevtične teze naj bi bile tako strukturirane, da bi bila njihova veljavnost bolj ali manj vprašljiva glede na nacionalsocialistični antisemitizem in nacionalsocialistično politiko do Židov.

Ker po drugi strani ni dvoma, da naj bi bil nacionalsocialistični antisemitizem in protižidovska politika Tretjega rajha esencialno vtisnila nacionalsocializmu posebni značaj, priporoča Friedländer, da bi dojemali nacionalsocializem kot »politično religijo«. Vprašanje, če in koliko sploh se da s pomočjo takšnega načina obravnavanja resnično ustrezno doumeti »končno rešitev« kot integracijski del neke splošne interpretacije nacionalsocializma, mora po Friedländerju pač vsaj zaenkrat ostati odprto. Kajti pri iztrebljanju evropskih Židov gre za problem, sicer ne v ospredju dogajanja, pač pa v njeni »globinski dinamiki«, ki ga morda s »historično analizo in historičnim razumevanjem« sploh ne bo mogoče rešiti, da se bo morda torej zgodovinarjem za trajno izmaknil.

Pomembnejše kot vprašanje o teži Friedländerjevega predlaganega koncepta skice za razumevanje nacionalsocializma, je vsekakor ugotovitev, ki so jo sprejeli tako rekoč vsi referenti, da je nedvomno Hitler tisti, ki mu je pri začetku iztrebljanja Židov v Evropi pripisati končno odločilno vlogo.

Do te ugotovitve je poleg Jäckla in Friedländerja na primer prišel tudi ameriški, v Burlingtonu živeči zgodovinar Raul Hilberg v svoji raziskavi Die Aktion Reinhardt, o akciji, ki je bila izpeljana v zadnji tretjina leta 1941 in zlasti v letu 1942 in je bila namenjena iztrebljanju Židov na Poljskem. Tudi za znanega jeruzalemskega zgodovinarja Yehuda Bauerja je čisto jasno, da je ukaz za izvršitev »končne odločitve« dal Hitler. To prepričanje je Bauer izrazil v svojem obravnavanju teme Auschwitz v temle vsekakor evidentnem premisleku: Göring je dal, kot je znano, Heydrichu v pismu 31. julija 1941 navodilo, da naj izvede »vse razpoložljive priprave v organizacijskem, stvarnem in materialnem oziru za dokončno rešitev židovskega vprašanja na nemškem vplivnem področju«. To, po Bauerju »splošno, za vso Evropo veljavno Göringovo navodilo« Heydrichu, je bilo mogoče tako široko zastaviti le v soglasju s Hitlerjem, ker je bilo zanj židovsko vprašanje iz ideoloških osnov posebno pomembno.« To pa za Bauerja pomeni: Göringovo pismo iz 31. julija 1941 lahko nedvomno smatramo za verzijo führerjevega ukaza, ker v svoji vsebini odseva führerjevo direktivo. Končno je imel za nekaj samoumevnega, da odločitev za »končno odločitev« ni mogla priti od nikogar drugega kot Hitlerja, tudi politolog iz Berlina Wolfgang Scheffler, ki gotovo ni bil brez osnove že večkrat poklican za izvedenca na številnih NS procesih, v svojem referatu o koncentracijskih taboriščih Chelumno, Sobibor, Belzec in Majdanek, da navedemo samo še ta primer. Odločitev o končni rešitvi naj torej ne bi temeljila na enem samem aktu, ampak naj bi predstavljala potek, ki se je razvijal od načrtovanja spomladi 1941 do postopne realizacije v zgodnji jeseni 1941. V tej zvezi je Scheffler, dobro utemeljeno in po pravici, opozoril kot ne manj pomembno: Hitler naj bi bil zlasti julija 1941, v trenutku torej, ko je bil na višku svojega prepričanja o zmagi, očitno prepričan, da bi lahko uresničil vse, »ne samo geografsko novo ureditev Evrope, ampak tudi rasno politično očiščenje novo ustvarjene Evrope.« Vsekakor je tedaj ukazal Himmlerju, naj svoje »rasno imperialistične načrte, predstave in utopije« razvija naprej in jih tudi uresniči

v praksi in Himmler, ki se je vsekakor brezpogojno identificiral s führerjevo voljo, je v svojem okviru začel uresničevati Hitlerjeve končne predstave v tej meri, da je vojni vtisnil odločilne poteze rasne uničevalne vojne.

Konsistentnosti »internacionalističnega« spoznanja, ki je bil posredovan v različnih variantah, ki so ga ostali referenti brez izjeme potrjevali, namreč da je Hitler sam izdal ukaz za končno rešitev spomladi ali poleti 1941, so bolj ali manj oporekali nekateri, deloma res natančni funkcionalistični, diskusijski prispevki, zlasti Broszatov in Mommsenov.

Broszat je zastopal mnenje, da naj bi bila »zgodovinska predstava o neki nacionalsocialistični politiki, ki je od začetka stremela h končni rešitvi v fizičnem uničenju Židov« preveč enodimenzionalna, da ji manjka zgodovinska avtentičnost, da bi jo mogli ustrezno upoštevati. Kljub temu pa nedvomno drži: s tem kako je nacionalsocialistični režim napravil frazeološko agitacijsko svetovnonazorsko obliko tako imenovanega židovskega vprašanja za predmet najprej vedno bolj radikalizirane antižidovske zakonodaje in dejavnosti, kasneje pa prisilnih policijskih mer, je sprožil proces, s katerim je režim nepremišljene konsekvence vsakokratne naslednje stopnje radikalizacije le s težavo sprejel z novimi zaostrovanji in to gnal tako daleč, da je končno preostal množični pomor dejanska konsekvence.«

Kot je Broszat natančno izvajal, je v nadaljevanju opisanega procesa prišlo na osnovi popolnega izostajanja humanitarnih norm in opogumljenih protisemitskih ter drugih agresivnih aktivnosti — povzročenih iz različnih motivov in od različnih sil in potekajočih vzporedno — do monstroznega avtomatizma naraščajoče nasilnosti, do končnega morilskega avtomatizma, ki ga niso načrtno hoteli, ki ga tudi deloma ni bilo mogoče obvladati in v katerem so bili delujoči deloma sami ujetniki svojega ravnanja, ki posledic svojega delovanja niso bili več zmožni razumsko reflektirati ali pa ga tudi niso hoteli.

V ostalem je Broszat izhajal iz teze, da se je situacija prav spomladi 1941 zaostрила tudi zato, ker so bile priprave za napad na SZ ne nazadnje pod vtisom spodletelega projekta o lublinskem rezervatu iz 1939 in madagarskega načrta iz 1940, ki naj bi poskušala rešiti od začetka vojne kvantitativno močno povečano tako imenovano židovsko vprašanje. Vsekakor naj bi bili predvsem Hitler, Himmler in Heydrich tisti, ki so se v času pred začetkom načrta Barbarossa v bolj ali manj jasno dogovorjeni obliki namenili izkoristiti vojni pohod proti SZ, da se bodo z množičnimi akcijami in z eksekucijo Židov na zasedenem ozemlju SZ za vsak primer izognili nadaljnjemu širjenju že tako nadležnega židovskega problema.« Pri tem bi morali imeti ustno razširjanje uradnega ukaza o komisijah, torej o smernicah, ki jih je v začetku junija 1941 izdalo vrhovno poveljstvo vermahta o pobijanju političnih komisarjev rdeče armade, iz čisto določenih vzrokov za čisto verjetno.

Gledano iz tega stališča bi marsikaj govorilo za to, da je bilo kot vedno pripravljeno srečanje med Hitlerjem, Himmlerjem in Heydrichom »najprej omejeno na SZ in da je tudi tu šele po nekaj tednih v poletju 1941 prišlo do pavšaliziranja pobojev, vključno žena in otrok, pri čemer je verjetno prišlo zaradi nejasnosti in poskusov zamegljevanja znotraj varnostne policije in SD na eni strani, kot tudi zaradi samoumevne razširitve prvotnih navodil istočasno do poenostavljanja ukrepov. Potem ko so bili ti ukrepi poleti 1941 sproženi,

se njihovo omejevanje na sovjetske Žide, tudi zaradi sil, ki so drugod že dolgo zahtevale drastične ukrepe za rešitev židovskega vprašanja, ni moglo dolgo zadrževati in s tem je bil Rubikon sicer trajno odrejenih ukrepov že prekoračen. V tem položaju in pri opisanem načinu delovanja režima so bili pri nadaljnjih stopnjah eskalacije eksplicitni Hitlerjevi ukazi komaj še potrebni.

To gledanje stvari se po Broszatu toliko bolj verjetno vklaplja v njegovo poudarjeno propagirano strukturalistično sliko nacionalnosocialistične države, ker »ni neobhodno potrebovala delujočega, vladajočega führerja pač pa namesto tega bolj Hitlerja kot pomirjevalca, ki lebdi nad vsakodnevnimi težavami politike, instanco torej, na katere so je vedno mogoče sklicevati, če je treba kakšno stvar udejaniti.« Zato tudi pri uničevanju Židov ni bilo potrebno za vsako ceno imeti Hitlerja,« pravi Broszat, »za odločilnega, za tistega, ki je s svojimi odločitvami šele pognal ustrezne aktivnosti v tek. Zadostovala je odločenost mnogih drugih, da je prišlo do morilskih ukrepov. Potrebno pa je bilo imeti Hitlerja, karizmatičnega führerja, na katerega se je dalo v nujnosti sklicevati, da bi ukrepi, ki so bili rezultat te odločenosti, dejansko lahko postali veljavna politika režima. Šele možnost sklicevanja na Hitlerja je dala zločinskim morilskim ukrepom tisto ‚svetost‘, ki je posvetila in zagotovila svetovnonazorsko politiko karizmatičnega voditelja. Za to pa ni bilo potrebno povelje, zadostovalo je Hitlerjevo prikimanje.« In to pomeni gledano z Broszatove perspektive: »Hitler je bil neizogibno potreben za celoten potek uničevanja Židov, vendar pa ne brezpogojno kot acting leader, ampak kot neizogibno potrebna izkaznica instance.«

Mommsen, ki je kot znano že pred leti označil Hitlerja kot »slabotnega diktatorja«, se je daljnosežno identificiral z Broszatovim načinom gledanja. Ne samo, da se bochumskemu zgodovinarju zdi »radikalizacija na področju preganjanja Židov kot samoinduciran avtomatizem, ki na koncu ni dopuščal nobene rešitve več kot pa totalno likvidacijo, ampak da je mogoče ta proces razložiti samo v omejenem obsegu z direktno intervencijo Hitlerja.« Razen tega je Mommsen — tako kot Broszat, prepričan, da po začetnem sunku, ki je nastopil v zvezi z ukazom o komisarijih, ni bil potreben noben nadaljnji formalni akt diktatorja, da bi se sprožila »končna odločitev«.

Med Mommsenom in Broszatom pa obstajajo poleg pokazanih in še drugih identičnosti tudi bistvene razlike. Tako npr. Mommsen še bolj kot Broszat omalovažuje Hitlerjevo vlogo pri izvajanju končne odločitve. Vsekakor ugotavlja: »Zdi se mi, da se je z razširitvijo ukaza o komisarijih na sistematično množično uničevanje židovske ljudske skupnosti od julija in posebej od avgusta in septembra 1941 tudi führerjev ukaz skoraj avtomatično razširil na sistematično uničenje Židov.« Mimogrede omenjeno se je ta potek izvršil v ozračju dvoumnosti, nejasnosti in somraka. Drugače kot Broszat, ki ima führerjev ukaz za fizično uničenje Židov vendar samo za odvečen, zastopa Mommsen čisto eksplicitno tezo, da »uradnega in s tem za državljane in uradnike režima obvezujočega ukaza o politiki končne rešitve ni bilo«.

Toda Mommsen še zastruje Broszatovo razlago, ko podčrtava, da je Hitler o židovskem vprašanju v bistvu govoril samo v izrazito splošnih terminih in se posebno v zvezi z uničevanjem Židov, »nagibal k temu, da bi se vedel skoraj adekvatno sistemu in govoril o politiki končne rešitve samo v meta-

forični preobleki.« Mommsen tudi zastopa mnenje, da se je Hitler skoraj skrnil za uničevalni proces, ki se je tedaj pravkar odvijal in se tozadevno očitno skušal rešiti odgovornosti. Z ozirom na uničevanje Židov poleti 1941 Mommsen ne skriva, da pozitivno odgovarja na vprašanje, če ni eskalacija napredovala že tako daleč, da bi šla tudi že brez Hitlerja, sicer ne v smislu, da je bila Hitlerjeva vloga važna in osrednja predpostavka v celokupni zgodovini režima, pač pa v smislu, da diktatorju samemu, ki je bil tudi v notranji politiki režima zamenjan s Hitlerjevim kultom, ni bilo več nujno igrati vodilne vloge. Ta pomen variira in poudarja Mommsen tudi še s tem, da pojasnjuje, ne da bi to hotel posebej razglašati, da je bil Hitler odgovoren za holokavst, storil ga je in brez njega ne bi bil mogoč. Toliko bolj bi rad rekel, da je bil Hitler eksponent nekega političnega razvoja, ki je pripeljal do holokavsta, da je bil Hitler, kar se tiče atmosfere in njegovega obstoja, enostavno na čelu države in v tem vzdušju potreben, ne pa delujoči posameznik, da je bila sicer njegova eksistenca znotraj sistema in pa vzdušje, ki ga je ustvarjal, direktno potrebno, ne pa njegovo delovanje in to v situaciji odločitve 1941 ali v času po povelju o komisarjih in naredbi o Einsatzgruppen in množičnih uničevalnih procesih.

Mnenja, kakršna je predstavil Broszat in ki jih je Mommsen še prononcirano in očitno apodiktično poudaril, so naletela skoraj pri vseh referentih in diskutantih na precejšen odpor. Tako je npr. prejšnji direktor Instituta für Zeitgeschichte v Münchnu Helmut Krausnick z znanim poznavanjem vsega zadevnega gradiva, lahko z gotovostjo, ki meji na verjetnost, dokazal, da je Hitler zelo verjetno pred napadom nemške armade na SZ 22. junija 1941 izdal definitiven ukaz za uničenje vseh Židov, Alfred Streim, višji državni pravdnik pri centralnemu uradu deželne pravosodne uprave v Ludwigsburgu, ni podvomil, da splošni ukaz o v principu že pred začetkom nemškega napada na SZ sklenjenem uničenju Židov ne izhaja iz neke zapovedi na določenem kraju in določenem času, ampak da je prišlo od 17. junija do več posameznih direktiv, ki so Einsatzgruppe in komandose postopoma (to se pravi preko različnih mediciljev) pravzaprav vodile h končnemu cilju uničevanju Židov, predno je prišlo v času med koncem julija in koncem avgusta 1941 do ustreznega splošnega führerjevega ukaza.

Nič manj učinkovito kot Krausnick je predvsem Jäckel podal številne impresivne argumente proti Broszatu in posebno proti Mommsenu. Jäckel je npr. nasprotoval Mommsenu, ker je skušal ta dokazati, da je Hitler nastopal glede uničenja Židov v Evropi kot povsem nedvomnemu cilju in v tej zahtevi nastopal vedno znova precizno in konkretno. Tudi je Jäckel zavrnil svojega bochumskega kolega s tem, da je dokumentiral, da je Hitler večkrat, tudi v svojem testamentu, z brezprimerno jasnostjo potrdil, da je končno rešitev treba imeti za njegovo delo. Po drugi strani se zdi Jäcklu nemogoče, tako kot Broszatu, ugovarjati samosprožitvi uničevalnih procesov proti Židom. Ne da bi to upošteval, se je v odločilnih točkah opredelil proti Broszatu in Mommsenu, vendar z velikim poudarkom, da so ustrezno, kot pravijo intencionalisti, vse važnejše odločitve prišle od Hitlerja, čeprav funkcionalisti upravičeno poudarjajo, da je bil režim anarhičen in polikratski. Spoznanje, da je bil Hitler tisti, ki je v anarhičnem in polikratskem sistemu tretjega rajha sprejemal vse važne odločitve, razume Jäckel kot izraz sinteze med intencionalistično in struk-

turnoanalitično interpretacijo. Ta zanj implicira »nasprotje samo v primeru, če ignoriramo, da je polikracija pogoj za monokracijo«. Kajti za Jäckla ni vprašljivo, da »pride monokrat, samovladar, na oblast na podlagi polikratične baze, to pomeni, da ga podpro tiste družbene skupine in to pogojno, ki imajo nasprotujoče si interese. Monokrat pa ostane na oblasti s polikratskimi metodami, to pomeni, da izigrava skupine, ki ga pogojno podpirajo in prav to mu omogoča, da sam sprejema bistvene odločitve. Samo iz tistega, kar skupinam ustreza, lahko dela politiko. Vendar jih izrablja in to je odločilno, da mu ni treba uporabljati formalnega postopka«. Oziroma formulirano specifično za našo temo: Hitler pri sistematičnem pobijanju Židov ni ravnal z državo in njenimi organi vsemogočno, ampak pod čisto določenimi pogoji in pritiski. V tem okviru pa mu je ostalo toliko prostora, da njegove odločitve niso bile pogojene polikratično, ampak jih je sam izdajal. Na dlani je, da se zdijo utemeljeni pridržki, ki sta jih izrekla proti funkcionalistični razlagi nacionalsocialističnega uničevanja Židov v 2. svetovni vojni predvsem Krausnick in Jäckel, toda tudi drugi referenti in diskutanti. Toliko manj se zato smemo odreči konfrontiranju funkcionalističnega modela interpretacije z naslednjimi principlnimi vprašanji:

Ali je mogoče, da Broszat, Mommsen in drugi »funkcionalisti« predstavljajo svoje poglede po eni strani tako, da ne tako majhen del skrčijo na posamezno fragmentarno ali kvečjemu omejeno, vendar pa po drugi strani ob tem predstavijo skupno sliko, ki ima očitne poteze neke neutajljive absolutne pravice? Ali je verjetno, da se zastopniki funkcionalističnega načina gledanja nagibajo k temu, da bi prevzeli večkrat skrajno samovoljno razlago, tudi če je vedno motivirana na podlagi pravzaprav povsem nedvoumnih dokumentarnih pričevanj ter se s tem z dalekosežnim preokretom nedvomno le v relativni obliki veljavnega stavka *quod non est in actis, non est in mundo* postavijo v sum, da preje postavijo umetno konstrukcijo, kot pa da bi udejanili iz prejšnjega stoletja od Leopolda von Rankeja izhajajoče načelo, ki je za historike vendar nadčasno ostalo v veljavi, pokazati namreč, »kako je pravzaprav bilo«. Ali je torej — strnjeno povedano — na virih temelječa študija funkcionalistov bolj zaželjena kot pa njihova izpovednost? In ali ne bi bilo končno potrebno, v izogib upravičenega ali neupravičenega dvoma o konsistentnosti funkcionalistične podobe razlaganja, dati v preizkušnjo dejanskega stvarnega soglasja tezo, ki je do danes vedno znova utemeljena na izboru posameznih pojavov in po kateri je bil Hitler — na splošno rečeno — slaboten diktator in, specifično tematsko rečeno, pri uničevanju Židov na noben način ni bil odločilni dejavnik, in to resnično na vsa področja nacionalnega socializma, torej na primer tudi za tako eminentno važno vojaško področje v času druge svetovne vojne.

Kakor je že nemogoče tukaj navržena vprašanja na kratko razjasniti, je Jäckel dal odgovor na vprašanje, ki ga je simpozij formuliral kot nalogo, če je namreč pomor Židov v drugi svetovni vojni izhajal iz Hitlerjeve iniciative ali pa je le rezultat protizidovskih ukrepov nacionalsocialistov, in sicer na način, ki sme veljati do nasprotnega dokaza. Nadvse koncizno formulacijo tega odgovora dolguje kongres in s tem raziskovanje kölnskemu zgodovinarju sodobnega časa Andreasu Hillgruberju, ki zaradi svojih številnih fundamentalnih

publikacij, tudi za čas Hitlerja, velja v Nemčiji in inozemstvu za pomembnega učenjaka.

Na podlagi lastnih raziskav, toda tudi v soglasju z dognanji npr. Schefflerja, je v svojem diskusijskem prispevku Hillgruber poudaril, da bi bilo treba Hitlerjev ekspanzionistični program gledati v tesni povezavi z nacističnim programom očiščevanja ozemlja in Hitlerjeva pričakovanja s ciljem, da se uničijo Židje v Evropi. Absolutna gotovost, ki je bila izrečena glede osrednjega Hitlerjevega stališča, se ne bi smela z enako gotovostjo prenesti na čas, ko je bila sklenjena končna rešitev v smislu popolnega uničenja Židov. Vse govori za to, da je bila najkasneje marca 1941 sistematična moritev Židov na zavzetem sovjetskem ozemlju že sklenjena stvar in marsikaj govori za to, da je bila julija 1941, torej v času viška iluzij o zmagi, konkretizirana misel ali namen izpeljati končno rešitev na vsem ozemlju, ki je bilo v nemških rokah. Z drugimi besedami: uvedba končne rešitve ni bila posledica časovno primerne konca vojne v Rusiji, torej lažna konsekvence iz neke prisilne situacije. Toliko bolj so naraščale predpriprave, tudi gradbene, že v tistem času, ko so bila odločujoča pričakovanja, da je treba računati z zmago na vzhodu še pred koncem leta.

Kar se v ostalem tiče vsebine führerjevega ukaza o končni rešitvi židovskega vprašanja, se je Hitler verjetno nenatančno izrazil. Po Jäcklu bi lahko izhajali iz predpostavke, da je Hitler sam izhajal iz maksimalne predstave, ki pa je bila zaradi nejasnega führerjevega ukaza za nekatere, ki so morali izpeljati zadevo, vsaj v začetku, predstavljava v omejenem obsegu, dokler ni končno dejanski jasni ukaz z vrha SS stvar razjasnil in voljo po totalni rešitvi izpeljal v polni meri.

V svojem referatu z naslovom Zgodovinsko mesto židovskega uničenja je Hillgruber nato povezal navidezno neenotna stališča referentov in diskutantov na simpoziju v nujno sintezo, ki je reflektirala direktno in indirektno naj-novejše stanje raziskav v vsej njihovi širini aspektov, kar je tudi konsekvence suverenega poznavanja problematike in neobičajne zmožnosti recepcije referentov. Na vsak način je Hillgruber z veliko gotovostjo o resničnosti potegnil sledeči facit:

Množični pomor evropskih Židov je bil možen zaradi sovpadanja vrste dejavnikov v poletju 1941: Za ozadjem širokih antisemitskih tendenc v Nemčiji od prve svetovne vojne dalje je tu omeniti :

1. fanatično odločnost Hitlerja, gnanega s peklenskim sovraštvom do Židov, ki je v situaciji poleti 1941 v odprtju uničevalne vojne proti židovskemu boljševizmu videl prosto pot za »svojo končno rešitev«;

2. pripravljenost in pripravne razmere za skupino ljudi, ki je izvedla zločin in ki zanjo ni bilo nujno, da je bila tako sfanatizirana, ampak so jo pridobili bolj z nepolitičnimi in drugačnimi motivi;

3. mnogo bolj širok krog ljudi iz organizacijskega in tehničnega aparata, ki je oskrboval uničevalna taborišča z masovnimi deportacijami iz od Nemcev zasedene Evrope;

4. koncentrirano množico nemškega prebivalstva, ki je pričakovano sprejemala prikriti postopek — četudi neprepičljivo in nezadostno — ki ga je



ta masa gledala kot nacionalno stvar v tej vojni in na iz nje izvirajočih vsakdanjih težavah in skrbah.

Če vzamemo vse skupaj, vsekakor drži, da ponuja pričujoči zbornik referatov (delo, ki ga sestavlja zbir kvantitativno in kvalitativno različnih referatov in diskusijskih prispevkov na temo simpozija Pomor Židov v drugi svetovni vojni) izredno poučen prerez raznoterih historiografskih prizadevanj za osvetlitev in pomen vloge, ki jo je igral Hitler pri nacionalsocialističnem genocidu, enem najgrših poglavij nemške zgodovine. Pri večini referatov in tudi diskusij se pokaže, da je bil Hitler tisti, ki je spravil v tek končno rešitev židovskega vprašanja. Obenem pa daje knjiga tudi prav tako nazoren in diferenciran pogled na tisto kontroverzno, ki se je pokazala že pred leti med intencionalisti in funkcionalisti, torej med bolj tradicionalnim in bolj socialno strukturalno usmerjenim zgodovinopisjem, o vprašanju uničenja velikega dela evropskih Židov. Frapantna evidenca močnejših in šibkejših plati obeh načinov gledanja je nenazadnje tudi rezultat tega kongresa. Gledano s tega vidika pa je vrednost rezultata te relativno ozke teme simpozija, da raziskovalna kontroverza, o kateri je govora, nikakor ni omejena samo na uničenje evropskih Židov, ampak je v poudarjeni obliki tudi diskusija o interpretaciji strukture in načina delovanja Tretjega rajha nasploh.

Josef Schröder